

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ZƏLİMXAN YAQUB YARADICILIĞININ POETİKASI

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil
və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aygül Mədət qızı Çobanova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmlər doktoru, dosent

Pərvanə Bəkir qızı İsayeva

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Salidə Şəmməd qızı Şərifova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ülviyyə Həsəməddin qızı Rəhimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gülnarə Cavanşir qızı Məmmədzada

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

Akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məmməd İrac oğlu Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Çağdaş Azərbaycan poeziyasının nəzəri aspektdən təhlili bir sıra məqamlara görə vacib və aktualdır. Birincisi, çağdaş ədəbiyyatın tarixi, tənqidi və nəzəri təsnifatının aparılması müasir bədii düşüncə tipinin müəyyənləşdirilməsi üçün gərəklidir. Bədii-estetik düşüncənin milli-regional çərçivələrini və dünya kontekstdə yerini təyin etmək ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün ayrı-ayrı bədii fakt və hadisələrin təhlili, ardınca onların sistemləşdirilməsi lazımdır. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığının müstəqil bədii fakt və hadisə kimi təhlili müasir Azərbaycan bədii-estetik düşüncəsini tanımaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, bugün düşüncənin etnomədəni çərçivələri, milli-genetik xüsusiyyətləri, ənənənin labüd daimiliyini və çağdaş varlığının funksional əhəmiyyəti haqda konseptual fikrə ehtiyac var, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı bu kontekstdə dəyərli qaynaq kimi çıxış edir. Şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığı aspektindən Azərbaycançılıq ideologiyasına, eləcə də türk etno-mədəni sisteminə və milli-tarixi dəyərlərə bağlılığı Ümummilli lider Heydər Əliyevin diqqətini çəkmiş, ona “Şöhrət” ordeni və Xalq şairi adı vermiş, yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: *“Xalqımızın yüksək insani keyfiyyətlərini, əxalqi dəyərlərini, mənəvi məziyyətlərini təcəssüm etdirən şifahi xalq yaradıcılığından ustalıqla bəhrələnməklə Siz Azərbaycan poeziyasının inciləri səviyyəsinə qalxa bilən nəzm əsərləri yaratmışınız. Mövzuca rəngarəng və məzmunca dolğun olan şeirləriniz yeni səs, yeni söz kimi qəbul edilmişdir”*.¹ Zəlimxan Yaqub, eyni zamanda, Gürcüstan Respublikasının “Şərəf” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ümumiyyətlə, şairin poetik irsi təkcə milli bədii düşüncəmizin müasir mənzərəsini zənginləşdirməklə qalmır, yaradıcılığının xronoloji sərhədləri son əlli ildə Azərbaycan

¹ Əliyev, H. Şair Zəlimxan Yaquba // Xalq qəzeti. – 2000, 17 yanvar. – s. 1

şairinin poetik inkişaf yolunu, mərhələ və formaları haqda ümumi nəzəri təəssüratın formalaşmasına da imkan verir, tarixi nəzəri-estetik modelin təyininə funksionallığı ilə seçilir. Milli poetik düşüncənin əlamət və keyfiyyət göstəriciləri, əsas atributları, struktur elementləri və tərkibi haqda informasiyanın formalaşmasında dolğun material təqdim edir. Belə ki, şairin yaradıcılığı xalq düşüncəsi, məişəti, adət-ənənələri, psixologiyası, keçmişi və bugünü ilə bağlı incəlikləri təqdim edir və bütün bunların poetik təhlili milli poetik sistemin rekonstruksiyasına imkan yaradır. Azərbaycan müstəqilliyini təhdid edən siyasi-ictimai məsələlərə vətəndaş mövqeyi və əqidəsi ilə çevik reaksiyası onu şəxsiyyət kimi də milli-mədəni sistemin nümayəndəsinə və dəyərinə çevirir. Vətən torpaqları işğal altında olarkən “Vətəndaş yoxdursa, Vətən də yoxdur”, “Ordum varsa, yurdum var! Ordum yoxsa, yurdum yox!”, “Şair, bu gün şeirini evdə yox, səngərdə yaz”, “Şəhidlik gərəkdir Azərbaycana”, “Qarabağsız həyat yoxdur, Qarabağı azad eylə!”, “Dur ayağa, məmləkətim!”, “Ağdam Qarabağın yas otağıdır!” və s. onlarla çağırışlarında xalqı bu torpaqları unutmamağa və səfərbər olmağa çağırır. Azərbaycanın bayrağında olan rənglər onun da poetik irsinin rənglərini müəyyən edir. Şərq poeziyasının ən böyük hadisəsi təsəvvüf fəlsəfəsi çağdaş mərhələdə Zəlimxan Yaqub poeziyasında özünün yeni mərhələsini yaşayır. Bir çox şeirlərində, “Saz”, “Yunus İmrə dastanı”, “Mövlana”, “Peyğəmbər” poemalarında fəlsəfi çalarlar və təsəvvüf düşüncəsi, Xeyir və Şər fəlsəfəsi ifadə olunur. Hüseyn Caviddən sonra poeziyamızda ikinci dəfə “Peyğəmbər” əsərinin yazılması və onun möhtəşəm obrazının yaradılması da Zəlimxan Yaqubun adı ilə bağlıdır. Bütün bu problemlər onun yaradıcılığını yenidən və müxtəlif problemlər baxımından araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirir. Şairin söz yaradıcılığı, dilin estetikası, poetika problemləri, üslubi zənginlik, obrazlılıq, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, fəlsəfi mahiyyəti və s. kimi problemlər elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmanı zəruri edir. Zəlimxan Yaqub şeirinin poetik strukturu, element və komponentləri ilə Azərbaycan şeirinin poetik sistemi arasındakı əlaqəni aşkara

çıxarmaq, mikrosistemdən makrosistemə doğru hərəkət trayektoriyasını təsvir etmək lazımdır. Deyə bilərik ki, ZəlimxanYaqub şeirinin poetikasının tədqiqi Azərbaycan şeirinin normativ və tarixi potensialının öyrənilməsi baxımından da aktualdır.

Mövcud filoloji qaynaqlara müraciət göstərir ki, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı daha çox ədəbiyyat tarixi və ədəbi prosesə reaksiya çərçivəsində araşdırılmışdır. Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı haqqında çoxsaylı məqalələr yazılıb, araşdırmalar aparılıb. 1970-ci illərdən bu yana şairin yaradıcılığı ilə bağlı Osman Sarıvəlli, Bəxtiyar Vahabzadə, Mirvarid Dilibazi, Muğanna, Pənah Xəlilov, Şamil Qurbanov, Yaşar Qarayev, Məddəd Çobanov, Cəlal Abdulalyev, Xudu Məmmədov, Budaq Budaqov, Xəlil Rza Ulutürk, Tofik Hacıyev, Qəzənfər Kazımov, Qəzənfər Paşayev, Səlahəddin Xəlilov, Nizaməddin Şəmsizadə, Nizami Cəfərov, Arif Əmrahoglu, Azər Turan, Əsəd Cahangir və s. ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, tənqidçilər onlarla məqalə dərc etdirmişlər. Lakin bu məqalələrin çoxu tədqiqat xarakteri daşımamışdır. Şairin yaradıcılığı çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmimizin də tədqiqat obyektlərindən olmuş, çağdaş poeziyanın inkişaf istiqamətlərini təhlil edərkən onun da poeziyası bu və ya digər kontekstdən təhlilə cəlb edilmişdir. Qədim Ruffullayevin “Zəlimxan Yaqub və xalq yaradıcılığı”, Əminə Hüseynovanın “Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı” kimi tədqiqatlar şairin ədəbi-bədii irsinin tədqiqində ilk mərhələ hesab etmək olar. Lakin şairin poetikası bütün komponentləri ilə elmi-nəzəri cəhətdən tədqiq edilməmişdir. Mövzunun aktuallığı şairin bədii irsinin poetikasını araşdırmanı və ona qiymət verməni tələb edir. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının nəzəri aspektdə poetik təhlili poetika termininin nəzəri və praktik məzmununa düzgün akademik etika çərçivəsində münasibətdə özünü doğrulda bilər. Bilirik ki, ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, folklorşünaslığı, eləcə də dilçiliyinin sərlöhvələrində poetika ifadəsinə yer verməyə maraq artmış, müxtəlif istiqamətlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının poetik potensialı nəzəri analizin obyekt və predmetinə çevrilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan

ədəbiyyatşünaslığında normativ və tarixi poetikaya dair mövcud araşdırmalarda ortaya çıxan makropoetik sistemin ümumi vəziyyətini görmək baxımından da aktualdır. Bu aktualıq Zəlimxan Yaqub irsinin mikropoetik meyarları ilə Azərbaycan şeirinin makropoetik meyarları arasındakı tarixi, genetik və tipoloji əlaqənin üzə çıxarılması ilə ölçülə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektində şairin poetik irsi dayanır. Tədqiqatın predmetini isə sənətkarın yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri, mövzu, poetik tematika, ənənə və yenilik, obraz yaradıcılığı və obrazlar sistemi, poetik semantika, poetik arxitektonika və s. kimi poetik problemlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Şairin poetik irsinin bədii-estetik məzmunu təyin etmək, ideya-tematik xüsusiyyətlərinin poetik funksiyasını araşdırmaq;
- Şairin poeziyasında mühit, fərd və janrın sinkretik vəhdətinin təzahür şəkillərinə diqqət yetirmək;
- Şairin poeziyasının fəlsəfi mahiyyətini və ideya-konsepsiyasını üzə çıxarmaq;
- Şairin poeziyasının poetik semantikasını formalaşdıran vasitələri və ifadə texnikasını təhlil etmək;
- Şairin obraz yaradıcılığının qaynaqlarını və kontekstini müəyyənləşdirmək;
- Şairin poeziyasının obrazlı dilinin linqvopoetik əsasını və poetik fiqurlaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Şairin poeziyasının arxetektonikasını və komponentlərini təyin etmək;
- Şairin yaradıcılığının janr strukturunu və vəzn-kompozisiya vahidlərini təhlil etmək;
- Şeirlərində ritm yaradan vahidləri poetik funksiyasına görə təsnif etmək;
- Ümumilikdə, şairin poeziyasının poetik modelini rekonstruksiya etmək;

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını Şərq-Qərb kontekstində poetika terminin praktik və nəzəri

məzmunu təşkil edir, poetik təhlilin makropoetik, mikropoetik və tarixi poetik çərçivələrinə diqqət yetirilir. Eləcə də ədəbiyyatın, xüsusilə şeirin dil hadisəsi kimi dərkini nəzərə alaraq linqvopoetik araşdırmaların qənaət və nəticələri ilə ədəbiyyatşünaslıqda nəzəri poetikanın imkanları vəhdətdə götürülür, analitik şərh planı qurulmaqla Zəlimxan Yaqubun bədii irsi bütünlüyü ilə tədqiq edilir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Zəlimxan Yaqub poetikası öz əlamət və keyfiyyətləri, struktur elementləri ilə Azərbaycan şeirinin makropoetik sisteminin bir parçasıdır, təkcə məzmunca deyil, genetik və tipoloji oxşarlığı ilə öz kökünə bağlıdır;

- Zəlimxan Yaqub poetikası üç qatlı model şəklindədir, bu modelin arxitektonikası səs-söz-obraz səviyyəsində qurulur;

- Zəlimxan Yaqub şeirinin ideya-tematik qatı poetik modeli səthini təşkil edir və mətn daxili proseslərin təzahür forması kimi diqqəti dərin strukturlara çəkə bilir;

- Zəlimxan Yaqub şeirinin poetik semantikasi linqvopoetik hadisə olub dil vahidlərinin obrazlı şəkildə fıqurlaşması ilə özünü göstərir. Bu mexanizm dilin leksik-sintaktik vahidlərinin poetik funksiyasının predmetləşməsi ilə üzə çıxır;

- Zəlimxan Yaqub poetikasının arxitektonikası daha çox səs səviyyəsində qurulur, fonem və fonoloji elementlər şeirin janr strukturunu və vəzn kompozisiyasını diri tutmağa kömək edir;

- Zəlimxan Yaqub şeiri ahəngdar və ritmik struktura malikdir və ritm yaradan komponentlər vəzn-kompozisiya təşkilində də rol oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi Zəlimxan Yaqubun poetikası üzrə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan elmi-nəzəri təfəkkürün zənginləşməsi prosesini tamamlayır və onun irisinin təhlilində ilk dəfə mikropoetik model təqdim edir. Zəlimxan Yaqubun poeziyası ilk dəfə vahid poetik model kimi tədqiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu sahədə aparılan poetika problemlərinə qatqısı ilə ölçülür. Bu təcrübə gələcəkdə hər bir şairin poetikasını öyrənmək baxımından da praktik əhəmiyyət

daşıyır, bir model təqdim edir. Tədqiqatın nəticələri, eyni zamanda Ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbə heyətində tədris prosesi, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərslərinin tədrisi, eləcə də çağdaş poeziya ilə bağlı aparılan xüsusi kurslarda istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən poetika sahəsində araşdırma aparən tədqiqatçılar da yararlanırlar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı tədqiqat işinin əsas müddəalarını əhatə edən məqalələr respublikada və xaricdə nüfuzlu jurnallarında dərc edilmiş, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun şəkildə yazılmışdır. Dissertasiya giriş (11808 şərti işarə), üç fəsildən ibarətdir, birinci, ikinci fəsil üç paragrafdan, üçüncü fəsil isə dörd paragrafdan ibarətdir (I fəsil – 96845 şərti işarə, II fəsil – 72935 şərti işarə, III fəsil – 66977 şərti işarə), nəticə (7709) və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 256278 şərti işarədir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə **“Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının bədii-estetik məzmunu və ideya xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəslin **“Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının ideya-tematik xüsusiyyətləri və poetik funksiyası”** adlı birinci paragrafında qeyd olunur ki, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının

poetikasını onun poeziyasının ümumi mətnini təşkil edən amillər, bədii dilinin strukturu, janr və üslub xüsusiyyətlərindən ibarət nəhəng arxitektə əsaslanır. Şairin poeziyasının arxitektəni aşkarlayan yolun kəşfinə ideya-tematik qatındakı informativ zənginliyi, tematik dərinliyi və rəngarəngliyi təsnif etməklə başlamaq nəzəri cəhətdən qanunauyğundur. Belə ki, şairin “poetik duruşu”nun ilkin əlamətləri onun yaradıcılığının ideya-tematik qatında özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, Zəlimxan Yaqubun poetikasının tematik baxımdan inkişaf yolunu üç mərhələdə izləmək olar:

1. Yaradıcılığa başladığı ilk gündən üçüncü kitabı nəşr olunana kimi, yəni 80-ci illərin sonlarına qədərki dövr. 1970-ci illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ulduz”, “Azərbaycan” qəzet və jurnallarında məhdud sayda dərc edilən şeirləri mövzu cəhətdən müxtəlif, bədii həll baxımından rəngarəng təsiri bağışlayır. İlk nəşr edilən 66 səhifəlik “Könlümün səsi” şeirlər kitabı da indiyədək dərc edilən şeirlərinin məcmusu kimi, şairin poetik inkişaf yolunu aydınlandır. “Ana torpaq”, “Daşaltı”, “Kəlbəcərdə oxunan nəğmələrdən”, “Dədə Şəmşir”, “Üçtelli durna”, “Koroğlu-Həmzə”, “Vurğunun”, “Aşıq Kamandara məktub”, “Düşübdü”, “Qarayazım” və s. şeirlər kitabının adındakı “Könlümün səsi” ifadəsinin sübutu kimi səslənir, vətən torpağını, onun gözəlliklərini, insanlarını vəsf edirdi. Zəlimxan Yaqubun “Yolum eldən başlanıb” adlı ikinci kitabında toplanan şeirlər də eyni dövrün və bədii təfəkkürün məhsuludur. “Vətən nəğmələri”, “Dağlar məni səsləyir”, “O da bir gün idi” silsiləsindən bir çox şeirləri dərc edilir. “Qarabağ şikəstəsi” şeiri şairin ilk dəfə müraciət etdiyi forma kimi diqqəti cəlb edir. 8 hecalıda yazılmış şeirin hər bəndi 9 sətirdən ibarətdir. “Od aldığım ocaqlar” kitabında (1986) toplanan şeirlər isə şairin poetikasının ilk dövrü haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Şairin poetikasının mövzu, tematika, üslub, forma, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginləşməsində, fərdi poetik üslubunun formalaşmasında bu kitabın xüsusi rolu oldu. “Od aldığım ocaqlar” kitabında indiyədək çap olunan şeirləri ilə yanaşı, ilk poeması “Saz” da çap olunmuşdu. Zəlimxan Yaqubun “Saz”

poemasını B.Vahabzadənin “Muğam” poeması ilə müqayisə etmək mümkündür. B.Vahabzadə bu poemasında milli musiqimiz muğamın tarixini vərəqləyir, onun ayrı-ayrı şöbələri ilə bağlı yazır, muğamı poetik dərkətmənin obyektinə çevirir. Zəlimxan Yaqub da sazı poetik düşüncəsinin tematikasına gətirir, poemada ifadə etdiyi kimi: “Yandıran saz, yanan bizik” poetik-metaforik modelini qurur.

2. 80-ci illərin sonları milli hərəkətdən başlanan və 2000-ci ilin əvvəllərinə qədərki ikinci dövrdə isə artıq poetik inkişafda müəyyən bir yol keçmiş şairin yaradıcılığında ictimai funksionallıq artır, poeziyası daha geniş bir coğrafiyanı əhatə edir, Yunus İmrə və türkcülük fəlsəfəsinə üstünlük verilir. Sosrealizmin ömrünü başa vurması ilə şairin milli kimliyi, keçmişin təsviri bir qədər də konkretləşir.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycandan qovulan qaçqınlar, daha sonra 20 Yanvar hadisəsi, Xocalı soyqırımı və Qarabağın böyük bir hissəsinin itirilməsi təkcə Zəlimxan Yaqubun deyil, bütün yazarların mövzu istiqamətini dəyişməyə məcbur etdi. Azərbaycanın müstəqilliyini qazanması, dövlət atributlarını (bayrağını, himnini və s.) bərpa etməsi onun şeirlərində də əksini tapır.

3. 2000-ci ilin əvvəllərindən ölümünə qədərki üçüncü dövrdə isə şairin poetikası bütün parametrlər (mövzu, ideya, tematika, forma, bədii təsvir və ifadə vasitələri və s.) üzrə yeniləşir, zənginləşir. Yunus İmrədən başlayan fəlsəfi yön Mövlanə Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizi ilə yeni bir mərhələyə daxil olur. Təsəvvüf fəlsəfəsi Zəlimxan Yaqub poeziyasının sonuncu və ən uzunömürlü dayanacağı olur. “Mövlana”, “İztirablı yollarla”, “Sürgünlə söhbət”, “İçimdə ağlayan Kırım”, “Peyğəmbər” əsərləri təkcə şairin poetikasını deyil, ümumən çağdaş Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirir. Bu əsərlərdə müəllif özünü həm şair, həm tarixçi, həm filosof və fikir adamı kimi göstərir. Klassik ədəbiyyatın ən böyük fikir hadisəsi təsəvvüfün Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında boy göstərməsi çağdaş poeziyanın yenidən keçmiş qaynaqlarına dönüşü kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu fəslin ikinci paraqrafı **“Zəlimxan Yaqub poeziyasının ədəbi və tarixi konteksti”** adlanır. Bu paraqrafda şairin poetik irsinə fərd, mühit, janr amillərinin təsiredici gücü nəzərə alınmaqla əənənə və müasirlik kontekstində münasibət bildirilir. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığına daxil olan hər bir bədii fakta bu prizmadan baxış fərdi müəllif mövqeyi, geniş inikas mühiti və janr stixiyasının vəhdətini üzə çıxarır. Müəllif tarixi mühit və əənənəvi kontekstlə daim dialoqdadır, üfüqi və şaquli xətlərin kəsişməsində *“hər bir estetik işarənin konseptual mərkəzi”*² çevrilir. Bu konseptual mərkəzi təyin etmək poetik təhlilin əsas hədəfidir. Bu zaman Zəlimxan Yaqub şeirinin məzmun və forma xüsusiyyətlərinə görə şərhini vermək kifayət etmir, onun tarixi, ədəbi və bioqrafik kontekstinin yaxın və uzaq məsafələrini görmək, şeirdə öz əksini tapmış mikro və makromühitə dair işarələri təsnif etmək ehtiyacı yaranır. Zəlimxan Yaqub heca vəznə kimi dayanıqlı, kanonik və sabit ölçüləri olan poetik forma seçmişdir. Janrın genetik və tipoloji arxaikliyi fonunda şairin yeni mövzularla işləmə şəkli və ya əksinə əənənəvi, arxetipik əsası güclü olan mövzuların yeni mühitdə təqdimi onun yaradıcılığında fərd-mühit-janr vəhdətini üzə çıxaran məqamlardır. Poetik yaddaşın çağdaş mətnə nüfuzu barədə Tahirə Məmməd yazır: *“Poetik yaddaşda daşlaşmış özünəməxsusluqlar müxtəlif qatlarda yaşayaraq sonrakı mərhələlərdə də davam edir. Belə bir qənaətin inandırıcılığına XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı əsaslı material verir. Ənənə təkrar deyil və XX əsr sənəti yaradıcı dəyişikliklər, novator keyfiyyətlərlə klassik irsinə bağlıdır”*.³ Zəlimxan Yaqub şeirinin novator keyfiyyətləri ilə klassik irsə bu cür bağlığını *“ənənə və novatorluq”* modeli üzərindən aşkarlamaq olar. Şair klassik və çağdaş poetik əənələrin qovuşuğunda ədəbiyyata gəlmiş və milli poeziyanın çoxəsrlilik inkişaf yolunun müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən əənənəni yaşatmağa çalışmışdır.

Bu fəslin “Zəlimxan Yaqub poetik irsinin fəlsəfi aspekti və təəvvüf əənənəsi” adlı paraqrafında şairin poeziyasının fəlsəfi aspektləri, qaynaqları və düşüncə istiqamətləri araşdırılır. Dünyanı,

² Hacı, Asif. Bayatı poetikası / A.Hacı. – Bakı: Elm, – 2000. – s.10

³ Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / T.Məmməd. – Bakı: Elm, – 1999. – s.14

insanı, həyatı dərk etmə şairin poetikasında epizodik şəkildə özünü göstərmir, birbaşa şeirlərinin strukturundadır. Zəlimxan Yaqubun poetik üslubundakı fəlsəfi aspektləri janr baxımından iki yerə bölmək olar: Lirik şeirlərindəki fəlsəfi düşüncələr; epik poeziyasındakı fəlsəfi aspekt.

Lirik şeirlərində şairin fəlsəfi düşüncəsi insanı, cəmiyyəti, həyatı dərk etməyə yönəlib. “Gəldim”, “Ruhum”, “Şair süfrəsi”, “Məndədi”, “Haqqa doğru yol gedirəm”, “Toxumdayam, torpaqdayam, şumdayam”, “Gəlmişəm”, “Hardan gəlir Zəlimxan”, “Qalacaq” və s. onlarla şeirində, “Saz” poemasında şair açıq mətnlə xalqa, torpağa bağlılığını, mənəvi qidanı haradan aldığını fəlsəfi aspektdə təsvir edir.

Zəlimxan Yaqubun epik poeziyasında fəlsəfi düşüncə bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. 90-cı illərdə şairin poetik təfəkküründə dəyişmələr baş verir; xalq düşüncəsi ilə yanaşı, islam düşüncəsi, hürufizm və təsəvvüf elementləri artır. Onun leksikasında Allah, Haqq, Tanrı, İlahi Eşq, İnsan obrazları daxil olur, Nəsimi, Yunis İmrə poeziyasının malik olduğu komponentlər genişlənir. Bu mənada onu Şərq poetikasının ən böyük hadisəsi təsəvvüfə sonuncu müraciət edən şair hesab etmək olar. “Yunus İmrə dastanı”nda Zəlimxan Yaqubun poetikası həm struktur, həm də problematika baxımından dəyişir.

Bu fəsildən alınan elmi nəticələr respublikamızda nəşr olunan nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir.⁴

⁴ Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat - Language and literature – язык и литература (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2019. № 03 (111), – s. 207-209; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqubun poemalarına milli ədəbi ənənələrin təsiri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2019. №04, – s. 119-123; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında saz, aşıq sənəti // – Bakı: “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (“Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Respublika Elmi konfransının materialları). – 2020, – s. 27-29; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında Qarabağ müharibəsi mövzusunun bədii təzahürü // “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (“Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Beynəlxalq Elmi konfransının materialları). – Bakı, – 24 iyul, – 2020, – s. 106-108.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Zəlimxan Yaqub poetikasının semantik strukturu və ifadə vasitələri”** adlanır və şairin poeziyasının söz səviyyədə təşkili və prinsiplərinin təhlilinə yönəlib.

Fəslin **“Zəlimxan Yaqub poeziyasında obrazlar sistemi və sosial-psixoloji semantikasi”** adlanan birinci paragrafında qeyd olunur ki, ədəbiyyat həm də obrazlar vasitəsilə inkişaf edir, yeniləşir və irəliyə gedir. Obraz fənlərarası kateqoriyadır, kulturoloji mahiyyəti ilə yanaşı fəlsəfi, psixoloji və sosioloji məzmunu da malikdir. Qısaca, obraz yaradıcılığının psixoloji, fəlsəfi və ideoloji əsasları vardır. Şairin bioqrafik kimliyi, daxili dünyası, sosial mühiti, fəlsəfi-ideoloji mövqeyi və s. poetik semantikanın formalaşmasında iştirak edən amillərdir. Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında obrazlılıq poetik-üslubi kateqoriya kimi özünü doğruldur, onun fitri istedadı, bədii nitq məharəti və fərdi üslubunun sintezində özünəməxsus səciyyə qazanır. Təbiətin, Vətənin, Torpağın, İnsanın obrazlaşması Zəlimxan Yaqub şeiri üçün xarakterikdir. O öz obrazlar sistemi ilə milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. Bu obrazlara baxdıqda şairin sadədən mürəkkəbə, empirizmdən təsəvvüfə, fəlsəfəyə doğru uzun bir yol gəldiyini görmək olar. Şair ilk yaradıcılıq nümunələrində, məsələn “Göyçə”, “Borçalı”, “Başkeçid”, “Göyçədə”, “Maralxalı gördüm”, “Quzukənd”, “Başkeçid yaylağı”, “Ələsgər ocağında oxunan nəğmələr” və s. şeirlərində daha çox ənənəvi obrazların yaradılmasına diqqət yetirir. 80-ci illərin sonlarında şair ictimai mövzulu şeirlər yazmaqla obraz yaratmağa daha çox fikir verir. “Bu xalqın”, “Xalqım səni uca gördüm”, “Mənim dərdim”, “Meydan həqiqətidir”, “Azərbaycan torpağıyam”, “Torpaq məni yaman çəkir özünə”, “Araz kənarında”, “Yaşamaq istəyirik, hayıf vaxtımız azdı”, “Ürəyim ağrıyır, yaman ağrıyır” və s. onlarla şeirlərində cıllanmış yeni obrazlar təqdim edir. “Nizami dünyası”, “Natəvan”, “Ədaləti dinlədim”, “Füzuli-Sabir”, “Çoxdan yazıb Füzulinin ahından”, “Oxu, Aşıq Kamandar”, “Vaqif günləriydi Cıdır düzündə” və s. onlarla şeirlərin informativ yükü onların orijinal obrazını tamamlamaq üçün kifayət edir. 70-ci illərdə şairin poetikasında Azərbaycanın ayrı-

ayrı yerləri, çayları, dağları tərənnüm olunurdusa, sonrakı yaradıcılığında yeni bir Azərbaycan obrazı ilə qarşılaşırıq. Şairin poetikası obraz baxımından çox zəngindir. Zəlimxan Yaqub Azərbaycan dilinin potensial obrazlılığından - fonetik-qrafik, leksik, onomastik, frazeoloji və qrammatik vasitələrindən istifadə edərək semantik motivləşmə, metaforikləşmə, məcazlaşdırma, emosionallıq və ekpressivlik qatmaq üsulları ilə öz poetik obraz dünyasını yarada bilir.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Zəlimxan Yaqub poeziyasında obrazlılıq və lingvopoetik əsası”** adlanır. Qeyd olunur ki, mətnin leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə təşkilinin poetik mahiyyəti analizdə müvafiq olaraq sözləri predmetləşdirir. Bu sözlər poetik funksiyası olan sözlərdir. Hər hansı bir şairin poetikası onun özünəməxsus fərdi üslubunun formalaşması ilə zənginləşir və yeniləşir. Poetik üslubun formalaşmasında poetik nitq vahidlərinin düzülüşü, obrazlılıq, təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, özünəməxsusluğu və s. komponentlər əsas rol oynayır. Zəlimxan Yaqub da poetik təsvirdə yeni yol müəyyənləşdirmiş və üslubunu formalaşdırmağa nail olmuşdur. Şairin ilk yaradıcılıq mərhələsində onun üslubunun əsas xüsusiyyəti kimi canlı danışq dilindən istifadə etməsidir. Qorxmaz Quliyev fərdi üslubun formalaşmasında estetik prinsiplərin başlıca rolunu qeyd edərək yazır: *“Azərbaycan ədəbiyyatında normativ-fərdi üslub özünü “konsentrik-şəxsi” estetik prinsip kimi biruzə verir, yəni böyük yaradıcı şəxsiyyətlər mövcud estetik kanonlar çərçivəsində öz norma və qanunlarını yaradır və bu normalara tabe olan sənətkarlardan ideya-estetik əhatə yaradırlar”*⁵. Zəlimxan Yaqub məhz belə bir estetik əhatədə yazıb yaradır və fərdi üslubunu formalaşdırırdı. Zəlimxan Yaqubun bədii üslubunun lingvopoetik aspektdən ən mühüm əlamətlərindən biri də sinonimlikdir. Bütün hallarda şair çalışır ki, sinonim sözlərin ilkinini, yaxud üzdə olanını deyil, ağıla gəlməyən variantlarını işlətsin. Bu da çox zaman frazeoloji birləşmələrin ifadəsinə gətirib çıxarır. “Şeiri varaqdan oxuma”nın misralarında *“Ocağı səngimir, közü qaralmır, //*

⁵ Quliyev, Q. Poetik formaların təkamülündə fərdi üslub // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. – Bakı: Elm, – 2006. – s.81

Meydanı kiçilib, yeri daralmır//...Sənlə kəlmə kəzməz, söhbət başlamaz, //Sənlə əkin əkib, torpaq xışlamaz”,⁶ *Semantik mənə cərgələri arasındakı sinonimik yaxınlıq diqqət çəkir. “Məkkə yolu”* şeirində də sinonimlərdən istifadə edir: *Bu yol Məkkə yoludu, // Duyğuların saf yolu // Tövbə, etiraf yolu, // Mərhəmət, iman yolu*⁷. Zəlimxan Yaqub dilinin üslubi poetik xüsusiyyətlərdən biri də antonimlikdir. Sinonimlik kimi antonimlik cərgəsi də onun poetikasına bir zənginlik gətirir. Şair bir çox şeirlərində leksik mənalarına görə müxtəlif əks qütblü sözlərdən istifadə etməklə poetik mətnə emosionallıq yaradır. *“Arasındasan”* şeirində *“Ey insan, hayana qaçırsansa qaç, // Savabla günahın arasındasan”*⁸ “savab” və günah” sözləri antonimlik təşkil edir.

Zəlimxan Yaqub poetik üslubunda obrazlılığın inşası zamanı aforizmlərdən istifadə etməsi ilə yanaşı özünün metoforikləşmə yolu ilə təqdim etdiyi poetik cümlələrin aforizmləşməsinə şahid olur. Məsələn, *“Dünya qədim bir kitab, oxunur varaq-varaq, // Onu kim qurtardı ki, biz oxuyub qurtaraq!..”*⁹ aforizmində dünyanın həyat fəlsəfəsi ifadə olunur.

Zəlimxan Yaqub poetik mətnin emosionallığını, ekspressivliyini artırmaq üçün misranın əvvəlində, ortasında və sonunda olmaqla xitablardan da istifadə edir. *“Haqqımızı qaytarmasaq, sən arxasız, mən yetim, // Dur ayağa məmləkətim, qalx ayağa, millətim”*¹⁰ xitabın sonda işləndiyini göstərir.

Ümumiyyətlə, onun poetikasında dil idrak və yaradıcılıq vasitəsi kimi funksionallığını qoruyub saxlayır.

Bu fəslin “Zəlimxan Yaqub lirikasında poetik fiqurlar” adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, şairin poetikasını zənginləşdirən komponentlərdən biri də poetik fiqurlardır.

⁶ Yaqub, Z. Əsərləri: [13 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2011. – s.46

⁷ Yaqub, Z. Əsərləri: [13 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2011. – s.28

⁸ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.19

⁹ Yaqub, Z. Əsərləri: (13 cildə) / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2011. – s.15

¹⁰ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.105

Zəlimxan Yaqub poeziyasında metaforlardan geniş istifadə edilir. Hər bir şairin dünyagörüşünə uyğun da metaforlar olur; insanlara məxsus hər hansı bir keyfiyyəti təsvir edərkən onu əhatə edən aləmlə müqayisədə dünyagörüşünə, milli xarakterinə uyğun metaforlara müraciət edir.

Zəlimxan Yaqub poetikasında epitetlər başqa bir sözü qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək baxımından işlədilir. Şair poetik mətnin ekspressivliyini gücləndirmək üçün epitetlərə də tez-tez müraciət edərək hər hansı bir əşyaya özünün emosional münasibətini ifadə edir. Şair poetik mətnlərdə epitetlərdən orijinallıqla və sənətkarlıqla istifadə edir. Oxucunun gözləmədiyi halda elə bir orijinal epitet işlədir ki, bu epitet poetik mətnə estetik funksiya gətirir. “Ələsgər ocağında oxunan nəğmələr” şeirində sazın-sözün ocağında aldığı təəssüratı belə ifadə edir: “Söz *bəzədi sarayını, taxtını, / Söz güldürdü taleyini, baxtını. // Görəmmədim **Ələsgərli** vaxtını, // Bu vaxtına, bu çağına gəlmişəm*”.¹¹

Zəlimxan Yaqubun poetikası olduqca zəngindir; üslubi poetik fiqur kimi şeirlərində ara-sıra görünən kinayə, eyhamlı ifadələr və sarkazmlar da həm canlılığı artırır, həm də mətnə poetiklik gətirir.

Bu fəsildən əldə edilən nəticələr respublikada və respublikadan kənarda nəşr edilən nüfuzlu elmi jurnallarda aşağıda qeyd olunan məqalə və məruzələr halında çap edilmişdir.¹²

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Zəlimxan Yaqub**

¹¹ Yaqub.Z. “Bir əli torpaqda, bir əli haqda”. – Bakı: Azərbaycan 1997, – s. 30

¹² Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqubun poetik obrazlar sistemi // “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (V Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları). – 24 sentyabr, – 2021, – s. 65-68; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub irsinin folklorşünaslıq kontekstində tədqiqi – dastan // – Bakı: Filologiya məsələləri (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), – 2022. № 08, – s. 307-311; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub poeziyasında ənənə və novatorluğun vəhdəti // The International Scientific Symposium İsmail Gaspıralı, – Malatya: – 29 sentyabr, – 2024, – s.1851-1914; Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında poetik fiqurlar // – Bakı: Poetika.izm, – 2024. №1, – s. 113-120

poeziyasının arxitekonikası və komponentləri” adlanır .

Bu fəslin “Zəlimxan Yaqub şeirinin vəzn strukturu” adlanan paraqrafında vurğulanır ki, Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığa başladığı 70-ci illərdə əslində sərbəst şeir müəyyən mənada daha populyar idi. Lakin şair heca vəzninə üstünlük vermiş və onun poetik imkanlarından maksimum istifadə etmişdir. Şairin poeziyasının ən mühüm amillərindən biri ölçüyə və bölgüyə əməl etməsidir. Şair ən çox 7, 8, 10, 11, 13, 14 və 15 hecalardan istifadə etmişdir. Bəzən şair on dördlüklə yeddiliyi qarışdırır və bir yerdə istifadə edir. Bu zaman şeirin ahəngi də dəyişir. Məsələn, “Şəhid qanı” şeiri on dördlüklə başlayır, yeddiliklə davam edir:

Həyatımda ilk dəfə bu qədər qan görürdüm, -14

Qızıl qana bələnmiş sökülən dan görürdüm, -14

Qan içində çalxanan Azərbaycan görürdüm -14

Yerdən, göydən, dənizdən axırdı şəhid anı! -14

Əzizinəm qan ağlar, -7

Könül ağlar, can ağlar. -7

Bu gün yaman günümdür, -7

Mərd yanar, meydan ağlar. -7¹³

ZəlimxanYaqub irsində, 2, 4, 5-lik hecalı şeirlərə rast gəlinmir. Şairin hecada ən kiçik formalı şeirləri 6 hecalıda yazılan şeirlərdir. “Yol” şeiri belələrindəndir. Şeir 12 misradan ibarətdir. Şairin heca sırasını pozması şeirin sonrakı sətirlərindəki məzmunu hazırlıq görüldüyü üçündür. “Yol” şeirində yola çıxmanın fəlsəfi estetik aspektləri poetik şəkildə ifadə olunur:

Yola çıx, yola çıx, -6

Yolları yollara dola çıx! -9

Eniş en, yoxuş qalx, -6

Sağa çıx, sola çıx! -6¹⁴.

¹³ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.90

¹⁴ Yənə orada, – s.78

Şairin 7 hecalılarını, əsasən iki yerə bölmək olar; ənənəvi 7-liklər, qeyri-ənənəvi 7-liklər. Qeyri-ənənəvi şeirlər şairin özünün yaratdığı, poetik sintaksisi ilə seçilən şeirlərdir. Ənənəvi 7-liklər bayatı üzərində qurulur. Şair bir çox hallarda bu forma daxilində poetik yeniliklər və sərbəstliklər edir. Şairin ənənəvi 8-likləri xalq, aşıq şeiri üslubunda yazılanlardır. Müşahidələr göstərir ki, şairin 8-likləri 5-3, 3-5, -4-4 bölgüsü ilə durğulanır. Bu şeirlər klassik gəraylılar kimi a-b-c-b, a-b-a-b, a-a-a-b qafiyə sisteminə malikdir. Ənənəvi olmayan 8 hecalılar isə həm bənd, həm də qafiyələnmə baxımından fərqlənir. 8-likdə yazılmış “Sual-cavab” şeirinin strukturu isə orijinaldır. Hər biri iki misradan ibarət bəndlərin birincisində sual, ikinci misrasında isə cavab verilir.

Bülbül niyə //cəh-cəh vurur? 4-4
Xidmətində //güllü bağ var! 4-4
Çəmən niyə //naz eləyir? 4-4
*Sinəsində //gur bulaq var! 4-4*¹⁵.

Şair 9 hecalı şeirlərə şair az müraciət etmişdir; bu şeirlərdən biri “İmtahan” şeiridir. Şeir bir qədər sərbəst formada yazılıb. Zəlimxan Yaqubun ənənəvi 11-likləri qoşmadır.

Bu şeirlərində şair klassik qoşmanın bütün xüsusiyyətlərinə əməl etmişdir. Bu qoşmaların zirvəsi isə şairin 2015-ci ildə Almanianın Hannover şəhər xəstəxanasında bir gecəyə 21 adda qoşma yazmasıdır. Şair bu qoşmaları “Qoşmaların nağılı” adı ilə çap etdirmiş və kiçik ön sözdə yazılma səbəbini belə izah edir: “Bu qoşmaların hər birinin canı var. Hər birinin əti, qanı, balı var. Hər biri həyatımın, təcrübəli günlərimin, ağrılı-acılı xatirələrimin məhsuludur. Dərdimin, sevincimin, toyumun, yasımın nəticələridir. Bu misraların hər birində səən varsan, Sənin obrazın var”¹⁶.

Zəlimxan Yaqub poetikasının vəzn ölçüləri, strukturu son

¹⁵ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.98

¹⁶ Yaqub Z. Qoşmaların nağılı (şeirlər) // Ədəbiyyat qəzeti. – 2015, 5 sentyabr. – s.15

dərəcə zəngin və müxtəlifdir. Şairin şeirləri bütünlüklə heca vəznində yazılmasına rəğmən, həm də yeni xüsusiyyətlərə malikdir. Heca vəznində misranın ölçüsü məsələsində bəzən sərbəst davrandığını, konkret bir şeir daxilində müxtəlif heca ölçülərindən istifadənin şahidi oluruq.

Üçüncü fəslin ikinci və sonuncu paragrafı **“Zəlimxan Yaqub şeirinin ritmik strukturu və vahidləri”** adlanır. Bu fəsildə ZəlimxanYaqub şeirinin ritmik strukturunu qafiyə, intonasiya, alliterasiya, assonans, sintaktik paralelizm və təkrir kimi vahidlərin müəyyənləşdirdiyi qeyd olunur və bunlar ayrılıqda aşağıdakı bəndlərdə araşdırılır. **“Qafiyə vəzn-kompozisiya elementi kimi və ritmyaradıcı funksiyası”** adlı ilk bənddə bildirilir ki, qafiyə ZəlimxanYaqub yaradıcılığında yalnız şeiri formal cəhətdən bəzəmək vasitəsi olmayıb, həm də onun ahəngini, vəznini, intonasiyasını və ritmini müəyyənləşdirir. Onun qafiyələri heç zaman bir-birinin təkrarı olmur, bir qayda olaraq durğu işarəsi ilə həmahəng olur. Bu qafiyələr çox zaman şeirin vəzn ölçülərinə uyğun olaraq müxtəlif şəkildə işlənir.

Şairin xalq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərdə qafiyəyə əməl etmək qismən məcburiyyətdən irəli gəlsə, digər şeirlərində qafiyənin işlədilməsində nisbətən sərbəst və yaradıcı hərəkət etdiyindən doğur.

Fikrimizcə, şairin qafiyə sistemi bütün parametrlərilə araşdırılmalıdır. Çünki Zəlimxan Yaqub poeziyasında qafiyə şairin leksik-semantik praktikası ilə yanaşı, həm də onun dünyasını ifadə edir. Eyni fikri şairin şeirlərindəki ritmik paralelliklər və ahəngdarlıq haqqında da demək mükündür.

Bu fəslin “Ritmin poetik təşkilində intonasiyanın rolu” adlı ikinci bəndində şairin yaradıcılığında intonasiya məsələsindən bəhs edir. Qeyd olunur ki, şairin poetikası həm də intonasiya hadisəsidir və intonasiyasız onun şeirlərini təsəvvür etmək belə çətindir. Şair şeirlərində çox zaman sözləri hecalara bölərkən müəyyən bir ritm və melodiya yaradır ki, bu da şeirin intonasiyasını müəyyən edir “Səhnə” şeirində şair ritmik sözlərdən istifadə etməklə dünyanın gərdisinin fəlsəfəsini yaratmaq istəyir:

*Min illərdi qış gələndə qar yağır,
 Min illərdi leysan yağışlar yağır.
 Yağıb,
 yağır,
 yağacaq yenə!
 Min illərdi güllər öpür şafəqdən,
 Min illərdi Günəş doğur üfüqdən.
 Doğub,
 doğur,
 doğacaq yenə.¹⁷*

Poetik mətndə ritm və ahəngdarlıq üçün misraları təşkil edən sözlərin səs düzülüşü də mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Gəldim” gəraylısında isə bir çox bəndlər ya əsasən incə səsli, ya da qalın səsli ilə ifadə olunur:

*Ruhum halal mayadan,
 Mayam nurdan, ziyadan,
 Dağdan, daşdan, qayadan,
 Dəmərdən, misdən gəldim.¹⁸*

Burada yalnız bəndin sonuncu misrası bütünlüklə incə səslilərdir, qalan bütün misralar qalın saitlərdən təşkil olunub ki, bu da ritm yaradır. Onun şeirlərinin hər biri fərqli poetik nitq üzərində köklənir və melodik harmoniya yaradır. Bəzi şeirləri sürətli, bəziləri ləngərli nitq üzərində köklənir. Bu, həm də onun seçdiyi forma və şeir şəkillərindən asılı olur. Rüstəm Kamal Zəlimxan Yaqubu şeirimizə türkcənin gözəlliyini və səsini gətirən şair hesab edərək yazır: “*Z.Yaqub şeiri səslənən poeziyadır. Qəti əminəm ki, hansı şeir səslənə bilmirsə, həmin şeir “ölü”dür. Şeirini səsli edən alliterasiya nüvəsidir*”¹⁹.

¹⁷ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.66

¹⁸ Yenə orada, – s.17

¹⁹ Kamal, R. Zəlimxan Yaqub - İnanc işığı / R.Kamal. – Bakı: Şərq-Qərb, 2010. – s.15

Tədqiqatçı burada səslənən poeziya dedikdə alliterasiya ilə yanaşı intonasiyanı da nəzərdə tutmuşdur.

Zəlimxan Yaqubun şeirlərindəki intonasiya sadə, təbii və aydındır.

“Səs təkrarı ilə ritm: alliterasiya və assonans” adlanan üçüncü bənddə qeyd olunur ki, Zəlimxan Yaqub poeziyasında alliterasiya ilk növbədə ahəngdarlıq yaratmağa xidmət edir. Alliterasiyanın şairin yaradıcılığında ən yaygın təzahürü bir sətirdə bir və ya bir neçə səsə iştirakı ilə formalaşır. “Göyçə göyüm-göyüm göynədi getdi” misrasında g səsinin alliterasiyasından bəhs edilir.

“Dayanmaz” qoşmasında g, z, d, m, l samitlərinin iştirakı ilə bütöv bir bənddə alliterasiya yaratmağa nail olur:

*Gözə baxdım, gözəlliyə can dedim,
Heyif, o da gözdə, qaşda dayanmaz.
Günlərimiz axıb gedər çay kimi
Sələ dönər, dağda, daşda dayanmaz* ²⁰.

Onun yaradıcılığında assonans hadisəsi dil hadisəsinə uyğun olaraq baş verir. Yəni saitlərin ahəngi qalın-incə, açıq-qapalı prinsiplərlə formalaşır. Şairin 7 hecalıda yazdığı “Gəldim” şeirində şair bəzən incə, bəzən isə qalın saitlərdən istifadə edərək müəyyən bir ahəng yaradır: “Ruhum halal mayadan, // Mayam nurdan, ziyadan. // Dağdan, daşdan, qayadan, // Dəmərdən, misdən gəldim”.²¹ Burada yalnız sonuncu misrada incə saitlərdən istifadə etmişdir.

“Sintaktik-ritmik vahidlər: sintaktik paralelizm və təkrir” adlı son bənddə isə adından da göründüyü kimi sintaktik-ritmik vahidlərin poetik funksiyasından bəhs edir. Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında sintaktik təkrarların müxtəlif məqamlarda işlənərək poetik yaradıcılığına bir zənginlik gətirdiyi

²⁰ Yaqub, Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda / Z.Yaqub. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – s.77

²¹ Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən: [2 cildə] / Z.Yaqub. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2010. – s.17

diqqətə çatdırılır. Onun yaradıcılığında poetik təkrarlar bədii nitqə mütəhərriklik, oynaqlıq gətirdiyi kimi, mənanı da daha tez çatdırmağa xidmət edir. “Qara bayraq” şeirində şair “qara bayraq” ifadəsini həm poetik mətnin əvvəlində, həm də şeirin sonunda-rədifində işlətməklə diqqəti nəinki ona yönəldir, hətta onun obrazını yaradır:

*Qara bayraq sancılıb gözüümüzün yaşına,
Qara bayraq sancılıb bağrımızın başına,*

*Qara bayraq sancılıb qəbrimizin daşına,
Qara xətlə yazılmış varaqdı-QARA BAYRAQ!*²².

Şairin poeziyasının zənginləşdirən faktorlar içərisində sintaktik paralellizmlərin və təkrirlərin ayrıca rolu var. Zəlimxan Yaqubun poeziyasında bəzi hallarda təkrarlar formal-poetik cəhətdən vəznə müəyyən edən və ya dəyişən komponentə çevrilir.

Bu fəsildən alınan elmi nəticələr respublikada və respublikadan kənar da nəşr olunan nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir ²³.

Tədqiqatın yekunları nəticədə ümumiləşdirilmişdir:

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığının poetikası Azərbaycan şeirinin ümumi poetik sisteminin əhəmiyyətli və vacib parçasıdır. Çoxəsrlik Azərbaycan şeir ənənəsi, bədii-estetik normalar, struktur-semantik əlamətlər, fonik-ritmik göstəricilər şairin yaradıcılıq stixiyasını müəyyənləşdirən əsas amillərdir. Şairin poeziyasının poetik modelində müasir dünyaduyumu, tarixi şərait və mühitə bələdlilik, fərdi-bioqrafik detallar da öz əksini tapmışdır.

Zəlimxan Yaqub poeziyasının poetik modeli üçqatlı olub, səs-söz-mövzu səviyyələrində gerçəkləşən poetik hadisələrin vəhdətində ortaya çıxır. Elmi-nəzəri açılışı da müvafiq olaraq

²² Yaqub, Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. – Bakı: Azərbaycan, – 1997. – s.141

²³ Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub şeirində gelenek ve yeniliğin vahdeti // – Edeb Erkan, – 2024. №6, – s.189-197; Chobanova, A.M. Poetic figures in the work of Zəlimxan Yaqub // Doshkent İqtisadiyyat və Pedaqogika İnstitutu ilmiy-metodik jurnalı, – 2024. №1, – s. 67-77

mövzudan səsə doğru hərəkət etməklə mümkündür. Şairin poetik modelinin səthini ideya-tematik qat təşkil edir, poetik funksiyası aysberq effektində olub strukturu dərinliyə aparan yolları göstərməkdir.

Zəlimxan Yaqub şeirinin ideya-tematik qatı milli ruh və ovqat, xalq təfəkkürü və ənənə, təbiət-insan, cəmiyyət-insan münasibətlərinin çağdaş dərkindən qaynaqlanan mövzularla zəngindir. Azərbaycan bayrağında formul şəklində ifadə olunan türkçülük, müasirlik və islamçılıq, eləcə də son dövrlərdə siyasi təfəkkürdə reallaşmağa istiqamətlənən turançılıq ideyası onun yaradıcılığında bədii həllini tapmışdır.

Ədəbiyyata ənənə üzərində keçmişin estetik təcrübəsindən çıxış edərək gəlsə də, onun əsiri olmur, ona lazım olanı götürərək yeni poetik mətnlərlə özünün yeni ədəbi-poetik konsepsiyasını yaradır. Milli poeziyanın bütün poetik qaynaqlarından yararlanaraq folklor, klassik poeziya və çağdaş bədii təfəkkürün qovuşğunu özündə əks etdirən fərdi üslubunu formalaşdırıb bilmişdir.

Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının poetik modelinin ikinci qatı sözlərin dominantlığı ilə qurulur, poetik semantikasi və ifadə texnikası linqvopoetik səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilir. Şairin yaratdığı orijinal estetik təsvirlər, sənətə münasibət, orijinal təsvir və ifadə vasitələri, poetik tapıntılar yeni bir yolun əsasını qoyur. Şair zəngin obrazlar sistemini yaratmağa nail olmuşdur.

Zəlimxan Yaqub poetikası özünəməxsus fərdi üslubunun formalaşması ilə zənginləşir və yeniləşir. Şairin poetikasının formalaşması isə onun ədəbiyyat tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyən edir. Onun poetikasında nitq vahidlərinin düzülüşü, obrazlılıq, təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, özünəməxsusluğu və s. komponentlər funksionallıq qazanır ki, bu da şairin fərdi poetik üslubunu formalaşdırır. Onun dil-üslub xüsusiyyətləri milli bədii düşüncəyə bir zənginlik gətirir. Şairin poetik dilinin leksik-semantik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri şairin üslubi imkanlarını artırdığı kimi, həm də özünün yaradıcılıq üslubunu formalaşdırır.

Zəlimxan Yaqub şeirinin poetik obrazlılığı Azərbaycan

dilinin potensial obrazlılığı əsasında qurulur, dilin fonem, morfem, leksem, sintaqm səviyyələrindəki vahidlərini poetik tərənnümün predmetinə çevirə bilir, poetik üslubiyyatını formalaşdırır. Məhz onun yaradıcılığı ilə milli vəzndə poetik dil özünü yeni mərhələsinə daxil olmuş, onu forma və məzmun baxımından canlandırmışdır.

Zəlimxan Yaqub şeirinin poetik modelinin ən alt qatını səs səviyyəsində gerçəkləşən poetik hadisə və mexanizmlər müəyyənləşdirir. Onun şeirinin arxitekonikası, strukturu, vəzn-kompozisiya xüsusiyyətləri, ritmik əsası səslərdən ustalıqla istifadəsi və fonoloji həssaslığı ilə bitkin hal alır. Hecanın 6, 7, 8, 11, 13, 14 hecalı şeirlərində şair daxili bölgüləri orijinal aparmaqla yanaşı, şeirə bir ahəngdarlıq, ritm və intonasiya gətirmiş olur. Ümumiyyətlə, şair şeirin strukturunda, formasında və məzmunla formanın vəhdəti məsələsində yeni yaradıcılıq platformasından çıxış edir. Təkcə qafiyə sistemi şairin leksik-semantik praktikasını ilə yanaşı, həm də onun dünyasını ifadə edir. Şeirlərindəki ritmik paralelliklər və ahəngdarlıq poetik mətnə ekspressivlik və emosionallıq gətirir. Zəlimxan Yaqub poetikası həm də intonasiya hadisəsidir və intonasiyasız onun şeirlərini təsəvvür etmək belə çətindir. Alliterasiya, assonans, təkrirlər, sintaktik paralellizmlər şairin poeziyasının zənginliyini, ritmini şərtləndirən ən mühüm faktorlardandır.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat - Language and literature – язык и литература (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2019. № 03 (111), – s. 207-209
2. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqubun poemalarına milli ədəbi ənənələrin təsiri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2019. №04, – s.119-123

3. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında saz, aşığı sənəti // – Bakı: “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (“Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Respublika Elmi konfransının materialları). – 2020, – s.27-29
4. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında Qarabağ müharibəsi mövzusunun bədii təzahürü // “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (“Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Beynəlxalq Elmi konfransının materialları). – Bakı: – 24 iyul – 2020, – s.106-108
5. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqubun poetik obrazlar sistemi // “Elmi iş” Beynəlxalq elmi jurnal (V Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları). – 24 sentyabr, – 2021, – s. 65-68
6. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub irsinin folklorşünaslıq kontekstində tədqiqi – dastan // – Bakı: Filologiya məsələləri (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), – 2022. № 08, – s. 307-311
7. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında intonasiyanın yolu //Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Tədris,Öyrənmək və Təhsil”Respublika elmi praktik konfrans. – Bakı: – 2023, – 5 May, – s.228
8. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub poeziyasında ənənə və novatorluğun vəhdəti // The International Scientific Symposium İsmail Gaspıralı, – Malatya: – 29 september, – 2024 – s.1851-

1914

9. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında poetik fiqurlar // – Bakı: Poetika.izm, – 2024. №1, – s.113-120
10. Çobanova, A.M. Zəlimxan Yaqub şiirində gelenek və yeniliğin vahdeti // – Edeb Erkan, – 2024. №6, – s. 189-197
11. Chobanova, A.M. Poetic figures in the work of Zalimkhan Yagub // Doshkent İqtisadiyyat və Pedaqogika İnstitutu ilmiy-metodik jurnalı, – 2024. №1, – s.67-77
12. Çobanova, A.M. Qloballaşan dövrünün çağırışları fonunda Zəlimxan Yaqub poeziyasında fəlsəfə və kimlik məsələsi // – Bakı: Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası VIII Beynəlxalq elmi konfrans, – 5-7 may, – 2025, – s.38-39
13. Çobanova A.M.Zəlimxan Yaqubun poetik üslubunda fəlsəfi çalarlar və təsəvvüf // Asiya xalqları ədəbiyyatı: ənənələr və müasir tendensiyalar, konfrans materialları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2025, – s.134-141

Dissertasiya işinin müdafiəsi 15 sentyabr 2025-ci il tarixində saat 15⁰⁰ -da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1073. Bakı, H.Cavid pr. 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 iyul 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37878

Tiraj: 100 nüsxə